

Εισαγωγή

1.

Η σύγχρονη έρευνα για τη νεανική ηλικία και το φύλο στο σχολικό πλαίσιο

Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ

Εφηβεία και νεανική ηλικία: ερευνητικοί προσανατολισμοί

Η ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΦΗΒΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΑΝΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΟΙΝΩ-
νιολογικών προσεγγίσεων αποτελεί ένα σχετικά καινούργιο κομμά-
τι στην Ευρωπαϊκή, αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφία. Πρόκειται για
μια θεματική που, ενώ υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στο πλαίσιο της ψυ-
χολογικής έρευνας, αρχίζει να προσελκύει το ενδιαφέρον των κοινω-
νιολόγων κυρίως στη δεκαετία του 1990 και έχει να δείξει σήμερα ένα
πλούσιο φάσμα θεωρητικών προβληματισμών και ερευνητικών ευρη-
μάτων.

Με ενδιαφέρον διαπιστώνει κανείς, πράγματι, ότι ως τα μισά της δε-
καετίας του 1980 πολύ λίγο απασχολούσε η παιδική-νεανική ηλικία την
κοινωνιολογική έρευνα. Ελάχιστες είναι οι σχετικές έρευνες στα περιοδι-
κά της Κοινωνιολογίας της Οικογένειας ή της Κοινωνιολογίας της Εκπαί-
δευσης, που να ασχολούνται με την ομάδα αυτή και ως ξεχωριστή κατη-
γορία με δικά της χαρακτηριστικά και τον δικό της τρόπο κατανόησης
και επεξεργασίας της κοινωνικής πραγματικότητας, στο πλαίσιο των
σύγχρονων κοινωνιών (Qvortrup, 1995).

Οι αλλαγές που παρατηρούνται, όσον αφορά τη διαμόρφωση ενός
νέου προβληματισμού, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, καθώς η θεματική
εδραιώνεται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως Πανεπιστη-
μιακό διδακτικό αντικείμενο και η βιβλιογραφία εμπλουτίζεται με νέες
σχετικές δημοσιεύσεις. Ταυτόχρονα ο προβληματισμός απασχολεί και

άλλους επιστημονικούς χώρους, όπως η Ανθρωπολογία, η Γεωγραφία, η Νομική, η Φιλοσοφία και οι Πολιτικές Επιστήμες, στις οποίες ερωτήματα που αφορούν τους νέους τίθενται όλο και περισσότερο (James, 1990· Matthews, 1992· Benthall, 1992).

Ποιοι είναι οι λόγοι γι' αυτήν τη συλλογική έκρηξη ενδιαφέροντος; Κοινωνιολόγοι που ασχολούνται με το θέμα τείνουν να εξηγούν την άνοδο της ηλικιακής προβληματικότητας με όρους ιστορικούς και κοινωνικούς, δίνοντας έμφαση στις αλλαγές και ανακατατάξεις, που συμβαίνουν τα τελευταία χρόνια στις κοινωνίες της Ευρώπης και της Αμερικής και που επηρεάζουν σημαντικά σε προσωπικό επίπεδο τα νεαρά άτομα και τις οικογένειές τους, διαμορφώνοντας, έτσι, μια άποψη που υποστηρίζει ότι η παιδική-νεανική ηλικία πρέπει να μελετηθεί ως ξεχωριστή κατηγορία (Alanen, 1992, 1994· Ambert, 1986).

Έτσι, στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, η θέση που διατηρούν τα νεαρά άτομα στις νέες κοινωνίες έχει αλλάξει σημαντικά, καθιστώντας τη νεανική ηλικία μια ειδική κατηγορία με δικά της χαρακτηριστικά, απαιτήσεις, ανάγκες και προβλήματα (Chisholm et al., 1995). Ένα βασικό στοιχείο, για παράδειγμα που συντελεί στη διατύπωση των παραπάνω θέσεων, είναι η πολύ μεγάλη διάρκεια της νεανικής ηλικίας. Πρόκειται, σαφώς, για ένα φαινόμενο των καιρών, καθώς η ιστορική προσέγγιση της φάσης αυτής της ζωής αποδεικνύει ότι η διαμόρφωσή της ως ξεχωριστής κατηγορίας συμπίπτει με την τελευταία τριακονταετία του εικοστού αιώνα (Ambert, 1986). Είναι εμφανές ότι σήμερα όλο και περισσότερο τα νεαρά άτομα ξοδεύουν το χρόνο τους σε σπουδές και κατάρτιση (Chisholm, 1993), και ζουν για μεγαλύτερη χρονική διάρκεια μαζί με τους γονείς τους, διατηρώντας, έτσι, δεσμούς μεγαλύτερης εξάρτησης με τη γονεϊκή τους οικογένεια, από ό,τι ήταν ο κανόνας σε προηγούμενες εποχές. Η ανεργία και η οικονομική ύφεση στην Ευρώπη και αλλού είναι κυρίως υπεύθυνες για την κατάσταση αυτή, αλληλεπιδρώντας σε μεγάλο βαθμό και με άλλους κοινωνικούς παράγοντες: από τη μια η ανεργία, μαζί με τις αλλαγές στις σύγχρονες αγορές εργασίας δημιουργούν απαιτήσεις για όλο μεγαλύτερη εξειδίκευση και σε βάθος κατάρτιση, ενώ από την άλλη, οι σπουδές αυτές καθαυτές αποτελούν «καταφύγιο» των νεαρών ατόμων, σε μια εποχή έξαρσης της ανεργίας των νέων. Ταυτόχρονα, τα νεαρά άτομα διατηρούν σημαντική θέση στις σύγχρονες οικονομίες, πράγμα που οδηγεί σε αυτοτέλεια του τρόπου ένδυσης, διασκέδασης, ομιλίας, ανεξαρτησίας πράξεων και κινήσεών τους. Όπως, για παράδειγμα, επισημαίνει η Cavali

(1995), ποτέ άλλοτε οι νέοι δεν ήταν τόσο ελεύθεροι, ακόμη και απέναντι στους γονείς τους.

Το παράδοξο αυτό, μαζί με άλλες αντιφάσεις, όσον αφορά τη στάση, τις πρακτικές και τις πολιτικές των σύγχρονων κοινωνιών απέναντι στην παιδική και νεανική ηλικία, θεωρούνται σημάδι των καιρών και προκάλουν το ενδιαφέρον της διεθνούς έρευνας (Cavali, 1995· Qvotrup, 1995). Αυτή καθαυτή η ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα, έτσι όπως διαμορφώνεται διεθνώς, αποτελεί, από ό,τι φαίνεται, την άλλη μεγάλη αιτία της ερευνητικής έκρηξης που παρατηρείται. Ειδικότερα, οι μεγάλες αλλαγές που συνέβησαν στην Ευρώπη κατά την τελευταία δεκαετία, επηρεάζουν τις ζωές των νεαρών ατόμων, οι οποίες φαίνεται ότι θα επηρεάζουν με τη σειρά τους τους Ευρωπαίους πολίτες για πολλές μελλοντικές γενιές. Οι σημαντικότερες από τις αλλαγές αυτές είναι οι εξής:

- Οι νέες πολιτικές πραγματικότητες στην Ευρώπη, με κεντρικό φαινόμενο την κατάρρευση των καθεστώτων και των οικονομιών της Ανατολικής Ευρώπης, την καθιέρωση της αντίληψης για μια οικονομία της αγοράς.
- Οι νέες οικονομικές πραγματικότητες, με τη συρρίκνωση όλο και περισσότερο των αγροτικών οικονομιών και την παράλληλη αποβιομηχάνιση.
- Το μεγάλο πρόβλημα της ανεργίας, ως αποτέλεσμα της νέας οικονομικής κατάστασης.
- Το μεταναστευτικό κύμα οικονομικών και πολιτικών προσφύγων, ως αποτέλεσμα των παραπάνω φαινομένων.
- Οι νέες απαιτήσεις για τους ρόλους των δύο φύλων που οδηγούν στην ανάγκη επαναπροσδιορισμού της θέσης των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες και μιας διαφορετικής διαμόρφωσης των ταυτοτήτων φύλου.
- Η αντίληψη ότι είναι απαραίτητη η προώθηση της Ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη, μια προοπτική που έχει κυρίως στόχο τις συνειδήσεις των νεαρών Ευρωπαίων, της ομάδας, δηλαδή, που θεωρείται πιο ευαίσθητη στις αλλαγές.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, η έρευνα που επικεντρώνεται στη μελέτη των νεαρών ατόμων έχει γίνει πολύπλοκη και ποικίλη. Οι προσεγγίσεις της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, οι οποίες κυριάρχησαν ως τώρα στην έρευνα της παιδικής και νεανικής ηλικίας δεν μπορούν να ξεπεράσουν και να ερμηνεύσουν όλες αυτές τις αλλαγές. Τα ερευνητικά ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ξεχωριστές φάσεις

της ζωής που πρέπει να αντιμετωπισθούν ως τέτοιες και να μελετηθούν ως μια κοινωνική κατασκευή (Chisholm et al., 1995).

Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού διαμορφώνεται το κύμα των ερευνών στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο κατά την τελευταία δεκαετία. Ενδεικτικά, η θεματική που αναπτύσσεται αφορά τους παρακάτω τομείς:

1. Οι επιπτώσεις των αλλαγών που συνέβησαν στα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης στη ζωή των νεαρών ατόμων συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των ερευνητών που προέρχονται τόσο από τις Ανατολικές χώρες, όσο και από άλλα σημεία της Ευρώπης. Οι έρευνες επικεντρώνονται στη μελέτη των αλλαγών του τρόπου ζωής, των αξιών, στάσεων και αντιλήψεων των νέων και στη σύγκριση με τις αντιλήψεις των ενηλίκων, στο πλαίσιο των πολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών ανακατατάξεων (βλ. για παράδειγμα Koklyagina, 1995· Voorman, 1995· Ule, 1995· Toth, 1995· Minulescu, 1995· Machacek, 1995).
2. Οι νέες οικονομικές πραγματικότητες στην Ευρώπη της μεταμοντέρνας εποχής και ο τρόπος με τον οποίο βιώνονται αυτές από τα παιδιά και τους εφήβους αποτελεί επίσης πηγή προβληματισμού. Έτσι διερευνώνται οι σχέσεις των οικονομικών μεταβολών στην κοινωνική ζωή, οι αλλαγές στον τρόπο ζωής της σύγχρονης Ευρωπαϊκής οικογένειας, η σημασία της οικογενειακής ζωής για τους νέους, οι μεταβατικές διαδικασίες από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή στο πλαίσιο των νέων απαιτήσεων της αγοράς εργασίας στις αναπτυγμένες οικονομικά κοινωνίες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης (Zinnecher, 1995· Buechner et al., 1995· Lagree, 1995· Steiner, 1995· Nasman, 1995· Dencik, 1995· Galland, 1995).
3. Επισημαίνονται οι αντιφατικές καταστάσεις που βιώνουν τα νεαρά άτομα τα οποία μεγάλωνουν στην περιφέρεια της Ευρώπης, προσπαθώντας να ισορροπήσουν ανάμεσα στις απαιτήσεις της μοντέρνας και μεταμοντέρνας εποχής και τις πιέσεις του παραδοσιακού τρόπου διαβίωσης (Deliyanni & Ziogou, 1995· Leccardi, 1995· Pais, 1995).
4. Ένα μεγάλο μέρος του ερευνητικού προβληματισμού επικεντρώνει την προσοχή στις επιπτώσεις των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών στη διαμόρφωση νέων ιδεολογιών ανάμεσα στους νέους Ευρωπαίους. Ο ρατσισμός και η ξеноφοβία, η ανάπτυξη συντηρητικών στάσεων ζωής, η βία εναντίον του 'άλλου' και του 'αλλότριου' ανιχνεύονται ως αντιλήψεις και συμπεριφορές των νεαρών ατόμων στο πλαίσιο μιας προσπάθειας κατανόησης των διαδικασιών διαμόρφω-

σης και εκδήλωσής τους (Toth, 1995· Weiss, 1999· du Bois-Raymond, 1999· Watts, 1999).

5. Η προσδοκώμενη Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και η επιδίωξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη δημιουργία μιας Ευρώπης των λαών και τη διαμόρφωση μιας Ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη αποτελούν μια νέα πραγματικότητα στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης που επηρεάζει ιδιαίτερα τις στάσεις των νεαρών ατόμων, έτσι όπως αυτές διαγράφονται στις σχετικές έρευνες. Μια σειρά ερευνών μελετά αυτήν τη γενιά των αυριανών Ευρωπαίων πολιτών, και τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν αυτήν τη νέα πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική οντότητα (Phoenix, 1995· Henschel, 1999· Plasser & Ulram, 1999· Walther et al., 1999· du Bois-Raymond et al., 1999· von Borries, 1999).
6. Τέλος, όλο και περισσότερο πληθαίνουν οι ερευνητικές προσπάθειες που επικεντρώνονται στους νέους ρόλους και σχέσεις των φύλων στις σύγχρονες κοινωνίες. Η διαμόρφωση πιο ευέλικτων και διευρυμένων ταυτοτήτων φύλου στην εφηβεία, καθώς και η προώθηση μεγαλύτερης ισότητας των φύλων και μιας πιο ισότιμης ιδιότητας του πολίτη αποτελούν θέματα κεντρικής σημασίας, με σημαντικές επιπτώσεις τόσο στη ζωή των νεαρών ατόμων, όσο και στη διαμόρφωση δημοκρατικών κοινωνιών στο μέλλον. Το θέμα αυτό, όμως, καθώς και τις τάσεις που επικρατούν στον συγκεκριμένο ερευνητικό χώρο, θα εξετάσουμε αμέσως πιο κάτω.

Από τα στερεότυπα στις ταυτότητες φύλου: η σύγχρονη ελληνική έρευνα για την εκπαίδευση και το φύλο

Η παιδαγωγική φεμινιστική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών έχει διαμορφώσει διεθνώς ένα σώμα μελετών και δημοσιεύσεων που εμπλούτισε την κατανόησή μας για το ρόλο της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων των φύλων και έδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο το σχολείο επηρέασε και επηρεάζει τις ζωές των νεαρών κοριτσιών και των γυναικών. Στα πρώτα βήματά της και ως τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1980 η έρευνα αυτή επικεντρωνόταν στις μαθήτριες και στα προβλήματά τους, καταγγέλλοντας τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες ο θεσμός της εκπαίδευσης καθοδηγούσε τις νέες κοπέλες σε τυπικά γυναικεία επαγγέλματα και επιλογές ζωής που είχαν ως επίκεντρο τον κυρίαρχο ρόλο των γυναικών ως μητέ-

ρων και συζύγων (βλ. για παράδειγμα Deem, 1978, 1980). Το κυρίαρχο θέμα της φεμινιστικής έρευνας για το φύλο στην εκπαίδευση ήταν οι μειωμένες επιδόσεις και η αδιάφορη παρουσία των κοριτσιών στο σχολείο, καθώς και οι αιτίες που ευθύνονταν για την κατάσταση αυτή (Mac Donald, 1980· Arnot & Weiner, 1987· Weiner & Arnot, 1987). Στο πλαίσιο αυτών των ερευνών, οι μαθήτριες περιγράφονταν ως «οι μεγάλοι χαμένοι» της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Spender & Sarah, 1980).

Από τα μισά προς το τέλος της δεκαετίας του 1980, όμως, κάποιες φεμινίστριες ερευνήτριες άρχισαν να αμφισβητούν αυτήν την εικόνα της παθητικής μαθήτριας στην τάξη, θεωρώντας ότι παραποιεί την πραγματικότητα. Οι ίδιες (Anyon, 1983· Riddell, 1989· Lees, 1993) επιχείρησαν να δείξουν, με τις έρευνές τους, ότι υπάρχουν κορίτσια που αντιστέκονται στις παραδοσιακές δομές των σχολικών τάξεων, χρησιμοποιώντας κάποιες ιδιαίτερες κατασκευές της θηλυκότητας για να πετύχουν το σκοπό τους. Οι διαπιστώσεις αυτές, λαμβάνοντας υπόψη και την όλο και αυξανόμενη ακαδημαϊκή επιτυχία των κοριτσιών στο σχολείο κατά τα τελευταία χρόνια, οδήγησαν σε συμπεράσματα σύμφωνα με τα οποία η διαμόρφωση της θηλυκότητας δεν είναι απαραίτητα συμπαγής και περιλαμβάνει πολλές αντιφάσεις.

Την ίδια εποχή αμφισβητείται πλέον ανοικτά η παραδοσιακή φεμινιστική ερμηνεία του κοινωνικού καταμερισμού των φύλων, σύμφωνα με την οποία η πατριαρχία και η ανδρική κυριαρχία αποτελούν τους κυριότερους λόγους της γυναικείας καταπίεσης (Walby, 1986). Όλο και περισσότερο επικρατεί η άποψη πλέον ότι οι σχέσεις των φύλων είναι εξαιρετικά σύνθετες για να θεωρείται ότι εξαρτώνται από έναν μόνο παράγοντα· αντίθετα, ότι πρόκειται για ένα πολυδιάστατο φαινόμενο με ιστορικές και κοινωνικές προεκτάσεις, το οποίο βιώνεται με διαφορετικό τρόπο από διαφορετικές ομάδες ανδρών και γυναικών και το οποίο θα έπρεπε να μελετηθεί ως τέτοιο (Walby, 1986· Wolpe, 1988· Griffin, 1993· Connell, 1991, 1995· Hearn, 1992· Mac an Ghail, 1996).

Αυτού του είδους τα ευρήματα, σε συνδυασμό με την επίδραση του μετα-δομισμού και του μετα-μοντερνισμού στις κοινωνικές επιστήμες, είχαν ως αποτέλεσμα την εκδήλωση ενός νέου ενδιαφέροντος για τις ταυτότητες φύλου (Francis, 2000). Έτσι, η έρευνα για το φύλο στην εκπαίδευση μετακινείται στις αρχές της δεκαετίας του 1990 από τα αρχικά της ενδιαφέροντα για την κοινωνικοποίηση στο ρόλο του φύλου και την αναπαραγωγή των ανισοτήτων φύλου στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, προς τη σύνδεσή της με την κοινωνική και πολιτισμική θεω-

ρία και τις αναλύσεις της για την κατασκευή των ταυτοτήτων φύλου στο σχολείο (Dillabough, 2001). Πρόκειται για μια θεματική που έρχεται να συμπληρώσει την ήδη υπάρχουσα φεμινιστική έρευνα για την ανάπτυξη, την εκπαίδευση, την κοινωνικοποίηση, την κοινωνική θέση και το ρόλο των κοριτσιών και γυναικών γενικότερα. Οι ταυτότητες φύλου προσεγγίζονται ως κοινωνικές κατασκευές που διαμορφώνονται συλλογικά μέσα από τους κυρίαρχους λόγους της εκπαίδευσης, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται τόσο στις στρατηγικές και τις μεθόδους με τις οποίες τα νεαρά άτομα επιχειρούν να λειτουργήσουν στο πλαίσιο του φύλου τους, όσο και στις αλλαγές, αντιφάσεις και αντιστάσεις που συνδέονται με τις πρακτικές αυτές (Francis & Skelton, 2001· Francis, 2000).

Στο πλαίσιο αυτής της νέας προσέγγισης βρήκε πρόσφορο έδαφος η έρευνα για τις ταυτότητες φύλου, η οποία εμπλουτίζεται πλέον με τη μελέτη και των ανδρικών ταυτοτήτων, που ήρθε να προστεθεί στην ήδη υπάρχουσα έρευνα για τη θηλυκότητα, καθώς έχει γίνει σαφές ότι υπάρχουν παράλληλοι, αν και όχι κοινοί νόμοι που διέπουν τη διαμόρφωση των ανδρικών και γυναικείων ταυτοτήτων. Ειδικότερα, η διερεύνηση της ανάπτυξης και του περιεχομένου του ανδρισμού αντιμετωπίζεται από τη διεθνή έρευνα ως θέμα κεντρικής σημασίας, τόσο για την κατανόηση των σχέσεων των φύλων, όσο και για την προώθηση της κοινωνικής ισότητας (Skelton, 1996· Ramazanoglou, 1992· Kenway, 1996). Τέλος, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην εφηβική ηλικία, καθώς, από ό,τι φαίνεται, η σχετική έρευνα μπορεί να δώσει απαντήσεις σε μια σειρά από προβληματισμούς που ξεκινούν από τις σχολικές επιδόσεις και φθάνουν στις επιλογές ζωής, ως στοιχείων που εξαρτώνται άμεσα από τις ταυτότητες φύλου (Deliyanni & Sakka, 1999).

Στην Ελλάδα η ενασχόληση με τη συγκεκριμένη θεματική δεν γνώρισε την ίδια άνθηση, σαν κι αυτή που παρατηρείται στον αγγλοσαξωνικό χώρο. Η σχετική ερευνητική παραγωγή έχει σχολιασθεί και χαρακτηριστεί ως φτωχή ή αποσπασματική στο μεγαλύτερο ποσοστό της (Βιτζιλάκη et al., 2001· Κλαδούχου, 2005) και χωρίς βάθος, ορισμένες φορές, ενώ, όπως συμβαίνει και σε τόσους άλλους ερευνητικούς τομείς στη χώρα μας, φαίνεται ότι αναπαράγει και εισάγει ξένους θεωρητικούς προβληματισμούς, χωρίς να διαμορφώνει δικούς της. Η κριτική αυτή είναι βάσιμη σε αρκετά σημεία της. Παρόλα αυτά, η εκπαιδευτική έρευνα, και ιδίως ο χώρος της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, μαζί με τις ιστορικές μελέτες και την έρευνα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, είναι οι ερευνητικές περιοχές στις οποίες κατεξοχήν αναπτύχθηκαν οι φεμινιστικοί προβληματι-

σμοί και υπήρξε συστηματική επικέντρωση στη μελέτη του φύλου στη χώρα μας. Αν εξετάσει κανείς την ελληνική βιβλιογραφία, οι περισσότερες δημοσιεύσεις για το φύλο εντοπίζονται στους παραπάνω τομείς (βλ. για παράδειγμα, εκτός από την Εκπαιδευτική έρευνα, για την οποία θα γίνει εκτενέστατα λόγος πιο κάτω, σχετικές δημοσιεύσεις από το χώρο της Ιστορικής έρευνας, Αβδελά, 1988, 2003· Αβδελά & Ψαρρά, 1997α, 1997β· από την Κοινωνική Ανθρωπολογία, Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης, 1992· Μπακαλάκη, 1994). Άλλοι επιστημονικοί κλάδοι, ακόμη και των κοινωνικών επιστημών, όπως για παράδειγμα η Ψυχολογία, αγνόησαν τις προσεγγίσεις αυτές ως πολύ πρόσφατα. Και είναι γεγονός ότι χρειάστηκε μεγάλος αγώνας και θάρρος για να τολμήσουν οι επιστήμονες, κυρίως γυναίκες, να εμφανισθούν στον ακαδημαϊκό χώρο και να στηρίξουν την καριέρα τους με ένα έργο τόσο «αιρετικό» από επιστημονική άποψη και ριζοσπαστικό από ιδεολογική, όπως αυτό που βασίζεται στη φεμινιστική έρευνα. Για τους λόγους αυτούς θεωρώ ότι δεν είναι φτωχή η έρευνα για το φύλο στην Ελλάδα, τηρουμένων μάλιστα των αναλογιών. Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, να παρατηρήσει κανείς με ποιο τρόπο τα ιδεολογικά, θεωρητικά και μεθοδολογικά ρεύματα που γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν σε χώρες με μεγαλύτερη ερευνητική παράδοση αντανακλώνται στις μελέτες που επικεντρώνονται στον ελληνικό εκπαιδευτικό χώρο.

Στη συνέχεια της εισαγωγής αυτής θα επιχειρήσω να συνδέσω τις θεωρητικές και ερευνητικές τάσεις της διεθνούς σχετικής βιβλιογραφίας διαχρονικά, με τις διάφορες οπτικές και προσπάθειες προσέγγισης του φύλου στην εκπαίδευση οι οποίες διαμορφώθηκαν στην ελληνική έρευνα.

Το φύλο στη σύγχρονη έρευνα για την εκπαίδευση

Αν εξετάσει κανείς κριτικά τις διάφορες μελέτες με θέμα το φύλο στην εκπαίδευση που είδαν το φως της δημοσιότητας κατά τα τελευταία 25 χρόνια διαπιστώνει διάφορες τάσεις, οι οποίες δείχνουν οπωσδήποτε μια εξέλιξη στην προσέγγιση της σχετικής θεματικής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συνυπάρχουν χρονικά, τουλάχιστον κάποιες από αυτές. Θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τις εξής διαφορετικές προσεγγίσεις του φύλου:

Το φύλο ως παράγοντας διαχωρισμού στην ψυχολογική-εκπαιδευτική έρευνα: Στη διεθνή βιβλιογραφία, η παραδοσιακή εκπαιδευτική και ψυχολογική έρευνα είδε το φύλο ως μια χρήσιμη μεταβλητή για τον εντοπισμό διαφορών ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Μετά από μια

μακρόχρονη φάση, κατά την οποία το ανδρικό φύλο αντιμετωπίστηκε ως η νόρμα και δεν ήταν καν απαραίτητο να συμπεριλαμβάνει ο ερευνητής στο δείγμα του γυναίκες ή κορίτσια, με αποτέλεσμα να διατυπωθούν θεωρίες για την ανθρώπινη συμπεριφορά στηριζόμενες αποκλειστικά σε ανδρικό πληθυσμό (π.χ. Kohlberg, 1981· Erickson, 1963), η κλασική ποσοτική μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία 30 χρόνια έγινε 'πολιτικά ορθότερη'. Έτσι, στο πλαίσιο της ευρύτερης ερευνητικής παραγωγής του επιστημονικού αυτού χώρου, το φύλο λαμβάνεται, πλέον, υπόψη κατά κανόνα, αν και συχνά ως απλός δημογραφικός παράγοντας, και όχι κοινωνικός. Βασική υπόθεση στον μεγάλο αυτό όγκο ερευνών είναι ότι τα δύο φύλα διαφέρουν. Οι διαφορές που προκύπτουν συχνά, επαληθεύοντας την υπόθεση, είτε παραμένουν χωρίς ερμηνεία ή ερμηνεύονται με βάση βιολογικές προσεγγίσεις και δεν λαμβάνουν καθόλου υπόψη τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις των φύλων, στο πλαίσιο των οποίων διαμορφώνονται και εκδηλώνονται οι ερευνούμενες συμπεριφορές. Είναι δύσκολο να κάνει κανείς συστηματική αναφορά στις ψυχολογικές έρευνες, καθώς ο αριθμός τους είναι τεράστιος και εδώ αναφερόμαστε στο σύνολο σχεδόν του δημοσιευμένου κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες επιστημονικού/ερευνητικού έργου της περιοχής αυτής.

Στον ελληνικό χώρο της εκπαιδευτικής - ψυχολογικής έρευνας ο κύριος όγκος των ευρημάτων ανήκει σ' αυτού του είδους την ερευνητική παράδοση, αν και πρόσφατα η διείσδυση και η εξάπλωση του προβληματισμού με την οπτική του φύλου έχει ως αποτέλεσμα να μη φαίνονται τόσο 'ουδέτερες ως προς το φύλο' οι έρευνες αυτές.

Το φύλο ως παράγοντας διαφορετικής κοινωνικοποίησης: Ο κύριος όγκος της ελληνικής έρευνας για το φύλο στην εκπαίδευση εστιάστηκε στη μελέτη των φυλετικών στερεοτύπων, ως του κυρίαρχου παράγοντα διαμόρφωσης και εκδήλωσης διαφορετικής συμπεριφοράς ανδρών και γυναικών. Αυτού του είδους η έρευνα είχε ως αφετηρία την παραδοχή ότι τα δύο φύλα κοινωνικοποιούνται από την οικογένεια και το σχολείο, με διαφορετικό τρόπο, σε μια κοινωνία που ευνοεί τα στερεότυπα και μαθαίνουν την τυπική για το φύλο συμπεριφορά σύμφωνα με τις αρχές της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης. Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, τα στερεότυπα παρεισφρύουν μέσα από το κρυφό αναλυτικό πρόγραμμα στο χώρο της εκπαίδευσης και είναι υπεύθυνα για τη διαμόρφωση στάσεων, πεποιθήσεων, ιδεολογιών και επιλογών, ενώ το σχολείο αντιμετωπίζεται ως χώρος που καλλιεργεί και μεταβιβάζει τα στερεότυπα αυτά (βλ.για

τις βασικές αρχές της θεώρησης αυτής σε κλασικά πλέον κείμενα της βιβλιογραφίας όπως των Byrne, 1978, 1988· Delamont, 1980· Tutchell, 1990· Weiner, 1990· Whyld, 1983). Πρόκειται για μια ερευνητική παράδοση που αναδύθηκε διεθνώς κατά τη δεκαετία του 1970 –και αναπτύχθηκε ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990– στο πλαίσιο της αναδυόμενης φεμινιστικής έρευνας η οποία στηρίχθηκε στις αρχές της φιλελεύθερης προσέγγισης και υιοθέτησε τον σχετικό προβληματισμό ως απάντηση στις κυρίαρχες, ως τότε, στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών βιολογικές ερμηνείες των διαφορών των φύλων (βλ. ενδεικτικά Ayim & Houston, 1996· Coles & Maynard, 1990· McCormic, 1994· Mahony & Van Toen, 1990· Robinson, 1992· Stanworth, 1981).

Η ελληνική έρευνα, λοιπόν, για το φύλο στράφηκε με πολύ ενθουσιασμό προς τη διερεύνηση των στερεοτύπων σε μια σειρά από τομείς, από τους οποίους τα διδακτικά εγχειρίδια, και κυρίως τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου, είναι αυτός που μελετήθηκε ενδελεχέστερα. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η οποία σηματοδοτεί, θα έλεγε κανείς, για τη χώρα μας την απαρχή του σχετικού ερευνητικού προβληματισμού, ως τις μέρες μας σχεδόν, που οι νέες συνθήκες έχουν δημιουργήσει νέα ερωτήματα και καινούργιους προβληματισμούς, η μελέτη των σχολικών βιβλίων, με κυρίαρχο εργαλείο αυτό της ανίχνευσης στερεοτύπων για τα φύλα ή της γυναικείας παρουσίας, βρίσκεται στο επίκεντρο της ελληνικής βιβλιογραφίας (Γεωργίου-Νίλσεν, 1980· Ζιώγου & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1981· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1987· Deliyanni-Kouimtzis, 1992· Κανταρτζή, 1991· Μαραγκουδάκη, 1993· Λούβρου, 1994· Αναγνωστοπούλου, 1995· Παντίσκα κ.ά., 1997· Λόππα-Γκουνταρούλη, 2000). Άλλοι τομείς που μελετήθηκαν με βάση αυτόν τον προβληματισμό και τα ευρήματά τους ερμηνεύτηκαν σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεώρηση ήταν οι πεποιθήσεις των εκπαιδευτικών για τα φύλα (Βαρνάβα-Σκούρα, 1997· Λαμπροπούλου & Γεωργουλέα, 1989· Νατσιοπούλου & Γιαννούλα, 1996· Κανταρτζή, 1996· Σαββίδου, 1996· Χιονίδου-Μοσκοφόγλου, 1996) και οι αντιλήψεις και επιλογές των παιδιών (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 1997· Σιδηροπούλου-Δημακάκου 1997). Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό και των ελληνικών ερευνών στον τομέα αυτό είναι ότι αρκούνται σε ερμηνείες που αναγνωρίζουν την ύπαρξη στερεοτύπων, χωρίς να αναρωτιούνται για την προέλευση των στερεοτύπων αυτών, ενώ αφήνουν να διαφανεί η πεποίθηση ότι αρκεί να εξαλειφθούν τα στερεότυπα από τις διάφορες πτυχές της εκπαιδευτικής διαδικασίας, για να επιτευχθεί η ισότητα των φύλων και η εξομοίωση των συμπεριφορών μαθητών και μαθητριών.

Το φύλο ως κοινωνική κατηγορία στο πλαίσιο της πατριαρχίας ή του καπιταλισμού: Είναι γνωστό ότι ένα μεγάλο μέρος της φεμινιστικής έρευνας για την εκπαίδευση ξεπήδησε μέσα από τη μαρξιστική παράδοση της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης που αναπτύχθηκε στη Βρετανία κατά τη δεκαετία του 1970 και του 1980. Η παράδοση αυτή, ζυμωμένη με το φεμινιστικό κίνημα μας έδωσε τις μαρξιστικές-σοσιαλιστικές και τις ριζοσπαστικές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες είδαν το φύλο ως μια κατηγορία προσδιορισμένη κοινωνικά, που διαμορφώθηκε ιστορικά και πολιτισμικά στο πλαίσιο των πατριαρχικών και καπιταλιστικών συστημάτων και προσδιορίζει τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα, τις σφαίρες επιρροής ανδρών και γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες καθώς και τις έμφυλες σχέσεις (Arnot, 2002a). Η σχετική έρευνα για το φύλο στην εκπαίδευση αντιμετώπισε τις μαθήτριες ως μια ξεχωριστή (και ενιαία πολλές φορές) κατηγορία που μειονεκτεί, μέσα σε εκπαιδευτικά συστήματα που δεν σχεδιάστηκαν γι' αυτήν. Ταυτόχρονα έδωσε έμφαση στη σύνδεση του σχολείου με την αγορά εργασίας και μελέτησε την εκπαίδευση ως μηχανισμό αναπαραγωγής κοινωνικών σχέσεων, σχέσεων φύλου και κυρίαρχων ιδεολογιών όσον αφορά τις σχέσεις αυτές. Η άνιση κατανομή εξουσίας και δύναμης ανάμεσα στα δύο φύλα και η πατριαρχική δομή της εκπαίδευσης ήταν στο επίκεντρο των σχετικών προβληματισμών. Η μελέτη της κουλτούρας της θηλυκότητας, ως ξεχωριστού τρόπου ζωής και εμπειρίας των κοριτσιών, αποτέλεσε, επίσης σημαντικό θέμα για μια σειρά από έρευνες της κατηγορίας αυτής (McRobbie, 1978· Griffin, 1985). Στη διεθνή βιβλιογραφία, δημοσιεύματα που βασίζονται στον προβληματισμό αυτό, είναι, ανάμεσα σε άλλα και των Deem, 1978, 1980· Spender & Sarah, 1980· Mac Donald, 1980, 1981· Arnot, 1982, 1986· Wolpe, 1988. Πρόκειται για έρευνες που εγκαταλείπουν σταδιακά το ποσοτικό ερευνητικό παράδειγμα, επικεντρώνονται κυρίως στα κορίτσια και όχι στις διαφορές των φύλων, ακόμη και όταν μελετούν και τα δύο φύλα, και επιχειρούν να προσεγγίσουν τη βιωμένη εμπειρία της θηλυκότητας με τη χρήση ποιοτικών δεδομένων, ιδιαίτερα αυτές που βασίζονται στη ριζοσπαστική φεμινιστική οπτική, ή συνδυάζουν ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους.

Στην ελληνική βιβλιογραφία εντοπίζει κανείς έρευνες οι οποίες στηρίζονται στην προσέγγιση αυτή, αν και είναι σημαντικά λιγότερες από εκείνες της παράδοσης που παρουσιάστηκε πιο πάνω. Είναι αναγνωρίσιμες τόσο από τη θεματική που επιλέγουν, όσο και από τις ερμηνείες και την ορολογία που χρησιμοποιούν, μολονότι, πολύ συχνά, δεν αναφέρουν

ξεκάθαρα το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο στηρίζουν τους προβληματισμούς τους. Έτσι, είναι δυνατόν να εντάξει κανείς στην κατηγορία αυτή αναλύσεις ερευνητικών ευρημάτων για τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των κοριτσιών (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1992, 1993· Deliyanni-Kouimtzis & Ziogou, 1995· Μπουρνούδη & Ψάλτη, 1997), μια θεματική που απασχόλησε και απασχολεί ιδιαίτερα την ελληνική έρευνα για το φύλο στην εκπαίδευση. Εδώ εντάσσονται, επίσης, και μελέτες που εστιάζουν στην παρουσία των γυναικών, και κυρίως των γυναικών εκπαιδευτικών, στο χώρο της εργασίας και του συνδικαλισμού και μελετούν θέματα καριέρας και επαγγελματικής ανάπτυξης (Ηλιού, 1993· Σιάνου, 1997α, 1997β· Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 1995· Μαραγκουδάκη, 1997, 2003). Τέλος, αναλύσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής για την εκπαίδευση των γυναικών –και αργότερα για την ισότητα των φύλων– καθώς επίσης και αναλύσεις πτυχών της εκπαίδευσης με βάση τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές (Ηλιού, 1990, 1991· Κογκίδου, 1997· Τρέσου-Μυλωνά, 1997· Φρειδερίκου, 1998· Φραγκουδάκη, 1988α, 1988β, 1988γ) θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι συνδέονται με τη συγκεκριμένη προσέγγιση, καθώς: (α) επικεντρώνονται στις γυναίκες και τις μαθήτριες ως κατηγορία, (β) καταγγέλλουν τις εφαρμοζόμενες εκπαιδευτικές πολιτικές και πρακτικές ως αναπαράγουσες τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές και (γ) δεν επιχειρούν να προτείνουν λύσεις, καθώς θεωρούν ότι μόνο η κατάργηση των καπιταλιστικών και πατριαρχικών συστημάτων μπορούν να εγγυηθούν μεταβολές στην εκπαίδευση και τις τύχες των γυναικών.

Το φύλο στις μεταμοντέρνες προσεγγίσεις: Όπως είδαμε ήδη στην αρχή της εισαγωγής αυτής, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 νέοι θεωρητικοί προβληματισμοί έχουν σηματοδοτήσει αλλαγές στον τρόπο σκέψης της νεωτερικής εποχής, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται το φύλο στην έρευνα για την εκπαίδευση. Οι μεταμοντέρνες θεωρήσεις επιχειρούν αποδόμηση της έννοιας του φύλου ως κοινωνικής κατηγορίας και επικεντρώνονται στη μελέτη της ταυτότητας (βλ. πχ. Davies, 1989· Walkerdine & Lucey, 1989· Butler, 1990· Burman, 1994· Middleton, 1995· Paechter & Weiner, 1996· Paechter 2001). Έτσι οι ταυτότητες φύλου στην εκπαίδευση, με επίκεντρο μαθητές/τριες και εκπαιδευτικούς είναι το προσφιλέστερο θέμα αυτών των ερευνών. Το σχολείο θεωρείται ότι αναπαράγει, προστατεύει και μεταδίδει ηγεμονικές ταυτότητες φύλου οι οποίες κατασκευάζονται κοινωνικά μέσα από τα ρεπερτόρια που υιοθετούν οι φορείς της εκπαιδευτικής διαδικασίας (όπως π.χ. οι έρευνες των

Epstein et al., 1998· Francis, 2000· Reay, 2001· Younger et al., 1999). Αυτά τα ρεπερτόρια αναλύονται στην έρευνα με εργαλείο την ανάλυση λόγου και με στόχο να αναδυθούν οι κοινωνικές πραγματικότητες που διαμορφώνονται και οι συνέπειες που προκύπτουν μέσα από τη χρήση τους. Στο πλαίσιο αυτής της επικέντρωσης στην ταυτότητα και τις πολλαπλές πλευρές της, η σχετική έρευνα στρέφεται στη μελέτη του ανδρισμού, με στόχο την κατανόηση του τρόπου κοινωνικής κατατασκειότητας του (βλ. ενδεικτικά Mac an Ghail, 1996· Connel, 1995· Connolly, 1995), ενώ διαμορφώνεται η πεποίθηση ότι δεν μιλούμε πια για μία, αλλά για πολλαπλές ταυτότητες φύλου που βιώνονται διαφορετικά από διαφορετικές ομάδες ανδρών και γυναικών σε διαφορετικά πλαίσια και εκφέρονται μέσα από ρεπερτόρια που διαφέρουν ανάλογα με το χώρο, το χρόνο και τις συνθήκες (Connell, 1985).

Η μεταμοντέρνα αυτή θεώρηση δεν άφησε αδιάφορη την ελληνική φεμινιστική έρευνα. Ξεκινώντας κυρίως με αφορμή τη συμμετοχή σε κοινά ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα, μια μερίδα επιστημόνων φαίνεται ότι επηρεάζεται και γοητεύεται από τις δυνατότητες ανάλυσης που προσφέρει η προσέγγιση αυτή και επιχειρεί να μελετήσει το φύλο μέσα από τον συγκεκριμένο προβληματισμό. Έτσι, τα τελευταία χρόνια συναντούμε έρευνες με θέμα την κοινωνική κατασκευή των ταυτοτήτων φύλου στην εφηβεία στο σχολικό και οικογενειακό πλαίσιο (Ηρακλείδου & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2001) και τον τρόπο με τον οποίο αυτές συνδέονται με τις επιλογές ζωής των νεαρών ατόμων (Καραμπατζάκη & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2004), τις αναπαραστάσεις του φύλου στο λόγο (γραπτό ή προφορικό) διαφόρων φορέων της εκπαίδευσης (Κανατσούλη, 1997· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1998· Φρόση & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, υπό έκδοση), τη μελέτη των ανδρικών ταυτοτήτων και την κοινωνική κατασκευή του ανδρισμού (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά, 1998, 2005· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Σακκά & Κουρέττα, 1999).

Στο ίδιο πλαίσιο θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι έρευνες οι οποίες μελετούν τους 'λόγους' που συνδέονται με τους κυρίαρχους κοινωνικούς μηχανισμούς, επικεντρώνοντας στον τρόπο με τον οποίος οι λόγοι αυτοί λειτουργούν για να διαμορφώσουν συνθήκες αποκλεισμού των ατόμων λόγω του φύλου τους ή άλλων κατηγοριοποιήσεων. Η έρευνα για την ιδιότητα του πολίτη και το φύλο, ως μια θεματική που αφορά την εκπαίδευση των μελλοντικών πολιτών εντάσσεται στην ερευνητική αυτή τάση. Η προσπάθεια αφορά από τη μια την κατανόηση των ρεπερτορίων που συνδέονται με την έννοια της ιδιότητας του πολίτη, και από την άλ-

λη την αποδόμησή της, με στόχο να ανασχευαστεί στο πλαίσιο νέων λόγων που θα εκφέρονται από τους φορείς της εκπαίδευσης, δηλαδή τους εκπαιδευτικούς, την επίσημη γνώση που παρέχεται και την εκπαιδευτική πολιτική. Η συζήτηση για τον αποκλεισμό της ιδιωτικής σφαίρας από τους λόγους για την ιδιότητα του πολίτη που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί και τα σχολικά βιβλία (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1998α· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Ζιώγου, 2000· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1998β και η σύνδεση της λειτουργία της γυναικείας ιδιότητας του πολίτη με τη γυναικεία σεξουαλικότητα απετέλεσαν μέρος της θεματικής με την οποία ασχολήθηκε η ελληνική έρευνα όσον αφορά τον τομέα αυτόν (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1998γ).

Φύλο και κοινωνική αλλαγή: Οι μεταμοντέρνες και μεταδομικές προσεγγίσεις, παρά το γεγονός ότι άνοιξαν δρόμους σε ερευνητικές περιοχές που ήταν απρόσιτες ως τότε, δεν αντιμετωπίστηκαν χωρίς σκεπτικισμό από κάποιες φεμινίστριες ερευνήτριες της εκπαίδευσης. Η κριτική εστιάζεται στον σχεδόν αποκλειστικά θεωρητικό χαρακτήρα αυτού του είδους της έρευνας και της μη ορατής συμβολής της στην κατανόηση της καθημερινής σχολικής πραγματικότητας την οποία βιώνουν κορίτσια και αγόρια, καθώς και στην εγγενή αδυναμία της να ασχοληθεί με πραγματικά κοινωνικά προβλήματα και με διαδικασίες αλλαγής (Arnot, 2002b). Έτσι, στο πλαίσιο της κριτικής αυτής έχει αναπτυχθεί κατά την τελευταία δεκαετία μια παράλληλη ερευνητική προσέγγιση η οποία βρίσκεται ανάμεσα στις παραδοσιακές θεωρητικές οπτικές και στη μεταμοντέρνα θεώρηση. Πρόκειται γι' αυτό που οι Dillabough & Arnot (2001) έχουν ονομάσει 'κριτική θεωρία της νεωτερικότητας'. Η έρευνα που έχει αναπτυχθεί στον τομέα αυτόν εξετάζει τις εμπειρίες των νεαρών ατόμων σε κοινωνίες που βρίσκονται σε διαδικασίες αλλαγής. Το φύλο αντιμετωπίζεται ως μια δομή που μεταβάλλεται και προκαλεί με τη σειρά του μεταβολές τόσο στο χώρο της εκπαίδευσης, όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο (βλ. ενδεικτικά Chisholm & Du Bois Raymond, 1993· Thomson et al., 2004· Francis, 2000). Οι ερευνήτριες της τάσης αυτής στη διεθνή βιβλιογραφία υιοθετούν τις μεταμοντέρνες και τις παραδοσιακές κατευθύνσεις στην έρευνα του φύλου, υποστηρίζοντας ότι η μια έρχεται να συμπληρώσει την άλλη μέσα από μια διαλεκτική σχέση, καθώς «ούτε η διερεύνηση της ταυτότητας, ούτε η μελέτη και η προώθηση της κοινωνικής αλλαγής είναι εφικτές η μια χωρίς την άλλη» (Dillabough, 2001, σ. 24).

Στην πολύ πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία θα μπορούσε να εντοπί-

σει κανείς μια σειρά από έρευνες και δημοσιεύσεις οι οποίες είναι δυνατόν να ενταχθούν στην ερευνητική αυτή τάση. Άλλοτε, ασχολούνται με τη διερεύνηση των συγκρούσεων που βιώνουν οι νεαρές γυναίκες, καθώς επιχειρούν να αντεπεξέλθουν στις αλληλοσυγκρουόμενες απαιτήσεις του κοινωνικού τους περιγύρου και στα διλήμματα που αντιμετωπίζουν, όταν πρέπει να επιλέξουν ανάμεσα σε νέους αποδεκτούς κοινωνικά ρόλους του φύλου τους και τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές που ακόμη ισχύουν (Αθανασιάδου, 2002). Άλλοτε στρέφονται στη μελέτη των αντιδράσεων των εκπαιδευτικών σε διαδικασίες αλλαγής (Φρόση & Δελγιάννη-Κουϊμτζή, υπό έκδοση). Άλλοτε, πάλι, επιχειρούν να εξετάσουν το χάσμα των φύλων, όταν τίθενται σε συζήτηση θέματα που αφορούν τη γυναικεία εργασία και την κατανομή της φροντίδας στην οικογένεια (Δελγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά, 2004· Sakka & Deliyanni-Kouimtzi, 2006).

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, καταλήγει κανείς στα εξής συμπεράσματα:

- Μέσα στα 25 χρόνια της παρουσίας της στον επιστημονικό-ακαδημαϊκό χώρο, η ελληνική φεμινιστική έρευνα για το φύλο στην εκπαίδευση έχει εμπλουτισθεί και απλώνεται σε όλο και ευρύτερες ερευνητικές περιοχές.
- Είναι γεγονός ότι, από θεωρητική άποψη, παραμένει εξαρτημένη από την αγγλοσαξωνική παράδοση και αποσπασματική, όσον αφορά τη μελέτη φαινομένων και προβλημάτων. Παρόλα αυτά, παρουσιάζεται ευέλικτη, όσον αφορά τις επιλογές της, αποδεικνύοντας την ταχύτητα με την οποία οι ερευνήτριες που τη θεραπεύουν αντιλαμβάνονται, κατανοούν και προσαρμόζουν τα μηνύματα που παίρνουν από το διεθνές επιστημονικό γίγνεσθαι.
- Ταυτόχρονα, διατηρεί την επικαιρότητά της, καθώς συνδέεται με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, επιχειρώντας να κατανοήσει τους μηχανισμούς που διαμορφώνουν, συντηρούν και αναπαράγουν ταυότητες, συμπεριφορές και ιδεολογίες του φύλου μέσα σ' αυτό.

Σε αντίθεση με όσα συμβαίνουν στις χώρες όπου πρωτοεμφανίσθηκαν οι σχετικοί προβληματισμοί, στην ελληνική εκπαίδευση υπάρχουν πολλά θέματα που δεν έχουν ακόμη μελετηθεί μέσα από την οπτική του φύλου

και τις φεμινιστικές προσεγγίσεις. Υπάρχουν ακόμη θέματα προς μελέτη που αποτελούν αυτήν τη στιγμή μεγάλες προκλήσεις για όσες ασχολούνται με τη συγκεκριμένη θεματική. Έτσι, η ελληνική έρευνα του φύλου θα πρέπει να ασχοληθεί συστηματικότερα με τις νεανικές κουλτούρες του ανδρισμού και της θηλυκότητας, έτσι ώστε να αποκτήσουμε σαφέστερη ιδέα για τους τρόπους με τους οποίους βιώνονται οι ταυτότητες του φύλου στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου, της ομάδας των συνομηλίκων και κάτω από την επίδραση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Εξαιρετικής σημασίας, είναι επίσης, να μελετηθούν διεξοδικά τα αντιφατικά μηνύματα που αντιμετωπίζουν οι νεαρές κοπέλες και τα οποία πηγάζουν από τις αναδυόμενες μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στις σύγχρονες κοινωνίες από τη μια και τις αλλαγές στις σχέσεις των φύλων που προέκυψαν εξαιτίας των μεταβαλλόμενων γυναικείων ταυτοτήτων από την άλλη. Την ίδια στιγμή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αυτά τα μηνύματα της αλλαγής συνυπάρχουν με τη μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκονται συγκεκριμένες ομάδες νεαρών γυναικών, όπως για παράδειγμα αυτές που προέρχονται από μειονοτικές ομάδες, από οικογένειες οικονομικών μεταναστών ή εκείνες που βιώνουν φτώχεια και εγκατάλειψη. Οι μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας, τόσο σε σχέση με τη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού, όσο και αναφορικά με τις μεταβαλλόμενες σχέσεις των φύλων είναι ένα φαινόμενο που αλλάζει τα υπάρχοντα ως τώρα δεδομένα στην εκπαίδευση.

Από την άλλη μεριά, είναι απολύτως απαραίτητο να ασχοληθεί η έρευνα με τις σύγχρονες ανδρικές ταυτότητες, επιχειρώντας να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν τα νεαρά αγόρια τις αλλαγές που προκύπτουν από τους μεταβαλλόμενους γυναικείους ρόλους στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικό πλαίσιο, καθώς η κοινωνική αλλαγή δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη συμμετοχή και των δύο φύλων. Τα διλήμματα των εφήβων αγοριών μπροστά στην απειλή της ανδρικής τους υπόστασης που προκύπτει από την αμφισβήτηση του άνδρα-κουβαλητή από τη μια, και την αδυναμία τους να ικανοποιήσουν τις επιταγές που συνδέονται με το φύλο τους εξαιτίας οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών από την άλλη, θα πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης. Ταυτόχρονα ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η διερεύνηση των καταστροφικών μορφών ανδρισμού που καλλιεργούνται στο σύγχρονο σχολείο, όπως αυτές που συνδέουν τη βία γενικότερα και τη σχολική βία πιο συγκεκριμένα με το ανδρικό φύλο. Γενικότερα, όμως, είναι σημαντικό να παραμείνουμε ερευ-

νητικά και θεωρητικά στο πλαίσιο της φεμινιστικής προσέγγισης, ένα πλαίσιο το οποίο, με την πολιτική διάσταση που εμπεριέχει, είναι το μόνο που μπορεί να δώσει νόημα σε μια ερευνητική διαδικασία που στοχεύει στην κοινωνική αλλαγή.

Τα άρθρα που δημοσιεύονται στη συνέχεια του τόμου αυτού επιχειρούν να συνδέσουν την έρευνα για τις ταυτότητες του φύλου με ευρήματα που αφορούν τις μεταβατικές διαδικασίες των νεαρών ατόμων από το σχολείο στην ενήλικη ζωή, θίγοντας τις παραμέτρους που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Βιβλιογραφία

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. (1988). Η 'ιστορία των γυναικών' στην Ελλάδα. *Σύγχρονα θέματα*, 35-36-37, 171-173.
- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. (2003). Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση; *Πρακτικά Συνεδρίου: Το φύλο τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*. Μυτιλήνη: χ.ε.
- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. & ΨΑΡΡΑ, Α. (1997α). *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. & ΨΑΡΡΑ, Α. (1997β). Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών. Στο Ε. ΑΒΔΕΛΑ & Α. ΨΑΡΡΑ (Επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, Χ. (2002). *Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμπίλιωση της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- ALANEN, L. (1992). Modern childhood? Exploring the child question in Sociology. *Research Report Jyvaskyla*. Univ. of Jyvaskyla.
- ALANEN, L. (1994). Gender and generation: Feminism and the child question. In J. QVORTUP et al. (Eds.), *Childhood matters: Social theory, practice and politics*. Aldershot: Avebury.
- AMBERT, A.M. (1986). Sociology of Sociology: The place of children in North American Sociology. In P. ADLER & P. ADLER (Eds.), *Sociological Studies in Child Development*, Vol. 1. Connecticut: JAI-Press Inc.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. (1995). Κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια στα βιβλία «Η Γλώσσα μου». *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, 34-35, 63-68.
- ANYON, J. (1983). Intersection of gender and class. In S. WALKER & L. BARTON (Eds.), *Gender, class and education*. London: Falmer.

- ARNOT, M. (1986). *Race and gender policy making*. Milton Keynes: Open University Press.
- ARNOT, M. (2002a). *Reproducing gender? Essays on educational theory and feminist politics*. London: Routledge Falmer.
- ARNOT, M. (2002b). Making the difference to sociology of education: Reflections on family-school and gender relations. *Discourse: Studies in the cultural politics of education*, 23, 3, 347-355.
- ARNOT, M. & WEINER, G. (Eds.) (1987). *Gender and the politics of schooling*. London: Falmer.
- AYIM, M. & HOUSTON, B. (1996). A conceptual analysis of sexism and sexist education. In A. DILLER, B. HOUSTON, B. MORGAN, K. PAULY, M. AYIM, M. (Eds.), *The gender question in education. Theory, pedagogy and politics*. Cumnor Hill: Westview Press, Inc.
- ΒΑΡΝΑΒΑ-ΣΚΟΥΡΑ Ε. (1997). Θέματα φύλου και αναπαραστάσεις των εκπαιδευτικών για τη δουλειά τους. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- BENTHALL, J. (1992). A late developer? The ethnography of children. *Anthropology Today*, 8, 2, 1ff.
- ΒΙΤΣΙΛΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ, Χ. (1997). Ο ρόλος του φύλου στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών και επαγγελματιών φιλοδοξιών. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΒΙΤΣΙΛΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ, Χ., ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α. & ΚΑΠΕΛΛΑ, Α. (2001). *Εκπαίδευση και φύλο. Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- BUECHNER, P., DU BOIS-RAYMOND, M. & KRUEGER, H.H. (1995). Growing up in three European regions. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- BURMAN, E. (1994). *Deconstructing Developmental Psychology*. London: Routledge.
- BUTLER, J. (1990). *Gender trouble*. New York: Routledge.
- BYRNE, E. (Ed.) (1978). *Gender in Education*. Clevedon: Multingwad Matters Ltd.
- BYRNE, E. (1988). Education for equality. In M. ARNOT & G. WEINER (Eds.), *Gender and the politics of schooling*. Basingstoke: Open University Press.
- CAVALI, A. (1995). The value orientation of young Europeans. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΝΙΛΣΕΝ, Μ. (1980). *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου*. Αθήνα: Κέδρος.
- CHISHOLM, L. & DU BOIS REYMOND, M. (1993). Youth transitions, gender and social change. *Sociology*, 27 (2), 259-279.

- CHISHOLM, L., BUECHNER, P., KRUEGER, H.H. & DU BOIS-RAYMOND, M. (1995). *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- COLES, B. & MAYNARD, M. (1990). Moving towards a fair start: Equal gender opportunities and the careers service. *Gender & Education*, 2, 3, 297.
- CONNELL, R. (1991). *Gender and power*. Cambridge: Policy Press.
- CONNELL, R. (1995). *Masculinities*. Cambridge: Policy Press.
- CONNOLLY, P. (1995a). Boys will be boys? Racism, sexuality and the construction of masculine identities among infant boys. In J. HOLLAND & M. BLAIR (Eds.), *Equality and difference: Debates and issues in feminist research and pedagogy*. Clevedon: Multilingual Matters.
- DAVIES, B. (1989). *Frogs and snails and feminist tales*. London: Allen & Unwin.
- DEEM, R. (1978). *Women and schooling*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- DEEM, R. (1980). *Schooling for women's work*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- DELAMONT, S. (1990). *Sex roles and the school*. London: Routledge.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1987). Τα στερεότυπα για τους ρόλους των δύο φύλων στα εγχειρίδια του Δημοτικού σχολείου «Η Γλώσσα μου». *Φιλολογος*, 49, 229-248.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1992). Η εικόνα για τον κόσμο της εργασίας σε αγόρια και κορίτσια εφηβικής ηλικίας. Μια πρώτη προσέγγιση για την επίδραση των παραγόντων φύλο και κοινωνικοοικονομική προσέλευση. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 16, 75-97.
- DELIYANNI-KOUMITZIS, (1992). «Father is out shopping, because Mother is at work...». Greek primary school reading texts as an example of educational policy for gender equality. *Gender and Education*, 4, 1/2, 67-79.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1993). «Μια επιτυχημένη καριέρα κι ένας καλός σύζυγος»: Όνειρα και προσδοκίες κοριτσιών εφηβικής ηλικίας. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1998α). «Τι σημαίνει να είσαι πολίτης»; Λόγοι μελλοντικών εκπαιδευτικών για την Ιδιότητα του Πολίτη. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ (Επιμ.), *Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1998β). Η Αγωγή του Πολίτη στο Πρόγραμμα Διδασκαλίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ (Επιμ.), *Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1998γ). Συζητώντας για την ισότητα: σχέσεις των φύλων και οι αναπαραστάσεις της θηλυκότητας. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ (Επιμ.), *Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- DELIYANNI-KOUMITZI, K. & ZIOGOU, S. (1995). Gendered youth transitions in Northern Greece: Between tradition and modernity through education. In

- L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing Up in Europe*, Berlin: De Gruyter.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ (Επιμ.) (2000). *Οι γυναίκες ως υποκείμενα στα μαθήματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Διδακτικό υλικό παρέμβασης για εκπαιδευτικούς*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. & ΣΑΚΚΑ, Δ. (1998). *Πρόγραμμα 'Αριάδνη': Ανδρικές ταυτότητες στην εφηβεία*. Εθνική Έκθεση. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- DELIYANNI-KOUMITZIS, K. & SAKKA, D. (1999). Designing a European Project on adolescent Masculinities. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *European Yearbook on Youth Policy and Research, Vol. 2: Intercultural Reconstructions: Trends and Challenges*. Berlin: Walter de Gruyter.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β., ΣΑΚΚΑ, Δ., & ΚΟΥΡΕΤΑ, Χ. (1999). «Ο άνδρας το έχει μέσα του...»: Μελετώντας τις απόψεις εφήβων για τη βία και την επιθετικότητα. *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. & Σ. PENTZΗ (2000). 'Ο Θεός έπλασε τον άνδρα και τη γυναίκα...': Απόψεις και στάσεις εφήβων για την ομοφυλοφιλία και την ομοφοβία. *Πρακτικά 1ης Διεπιστημονικής Συνάντησης για την Ομοφυλοφιλία και την Ομοφοβία*. Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β., ΣΑΚΚΑ, Δ., ΨΑΛΤΗ, Α., ΦΡΟΣΗ, Λ., ΑΡΚΟΥΜΑΝΗ, Σ., ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, Α., & ΣΥΓΚΟΛΛΙΤΟΥ, Ε. (2000). *Ταυτότητες φύλου και επιλογές ζωής. Τελική Έκθεση*. Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας και Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. & ΣΑΚΚΑ, Δ. (2004). '...για να μπορώ να ανταποκρίνομαι καλύτερα στις απαιτήσεις της οικογένειας...': Προσδοκίες εφήβων για τις σχέσεις των φύλων στο οικογενειακό πλαίσιο. Στο Μ. ΚΑΪΛΑ, Β. GUY, Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Κείμενα Παιδείας: Ελληνοτουρκικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ατραπός.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. & ΣΑΚΚΑ, Δ. (2005). *Μεγαλώνοντας ως αγόρι*. Αθήνα: Gutenberg.
- DENCIK, L. (1995). Modern childhood in the Nordin Countries: Dual socialization and its implications. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- DILLABOUGH, J.A. (2001). Gender theory and research in education: Modernist traditions and emerging contemporary themes. In B. FRANCIS & C. SKELTON (Eds.), *Investigating gender. Contemporary perspectives in education*. Buckingham: Open University Press.
- DILLABOUGH, J.A. & ARNOT, M. (2001). *Feminist Sociology of Education: Dynamics*,

- debates and directions. In J. DEMAINE (Ed.), *Sociology of education today*. London: MacMillan.
- DU BOIS-RAYMOND, M. & S. HUEBNER-FUNK (1999). Youth and Europe: Trends and challenges. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *European Yearbook on Youth Policy and Research, Vol. 2: Inter-cultural Reconstructions: Trends and challenges*. Berlin: Walter de Gruyter.
- EPSTEIN, D., ELWOOD, J., HEY, V. και MAW, J. (Eds.) (1998). *Failing boys? Issues in gender and achievement*. Buckingham: Open University Press.
- ERIKSON, E.H. (1963). *Childhood and society*. New York: Norton (2nd edition).
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1988α). Γλώσσα λανθάνουσα 2 – Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος. *Δίμη*, 3, 82-83.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1988β). Γλώσσα λανθάνουσα; *Δίμη*, 3, 86-91.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1988γ). Γλώσσα λανθάνουσα 3 – ή γιατί δεν υπάρχουν βουλεύτριες παρά μόνον χορεύτριες; *Δίμη*, 4, 42-44.
- FRANCIS, B. (2000). *Boys, girls and achievement: Addressing the classroom issues*. London: Routledge Falmer.
- FRANCIS, B. (2001). Beyond postmodernism: Feminist agency in educational research. In B. FRANCIS & C. SKELTON (Eds.), *Investigating gender. Contemporary perspectives in education*. Buckingham: Open University Press.
- FRANCIS, B. & SKELTON, C. (2001a). Introduction. In B. FRANCIS & C. SKELTON (Eds.), *Investigating gender. Contemporary perspectives in education*. Buckingham: Open University Press.
- FRANCIS, B. & SKELTON, C. (Eds.) (2001b). *Investigating gender: Contemporary perspectives in education*. Buckingham: Open University Press.
- ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ, Α. (1988). Ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή. Η ισότητα των φύλων στα γλωσσικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου. *Δίμη*, 8, 180-190.
- ΦΡΟΣΗ, Α. & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (2004). Λόγοι των εκπαιδευτικών για την προώθηση της ισότητας των φύλων: διαμορφώνοντας ιδεολογίες και αντιστάσεις. Στο Μ. ΔΙΚΑΙΟΥ, Π. ΡΟΥΣΣΗ & Δ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ (Επιμ.), *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ψυχολογίας, Τόμος 6ος*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- ΦΡΟΣΗ, Α. & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (υπό έκδοση). Εκπαιδευτικοί σε διαδικασία αλλαγής: τα ρεπερτόρια της αλλαγής στο πλαίσιο ενός επιμορφωτικού προγράμματος με θέμα την ισότητα των φύλων. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ (Επιμ.), *Εκπαιδευτικοί και Φύλο*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- GALLAND, O. (1995). Changing family transitions: Young people and new ways of life in France. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- GRIFFIN, C. (1985). *Typical girls?* London: Routledge & Kegan Paul.
- GRIFFIN, C. (1993). *Representation of youth: The study of youth and adolescence in Britain and America*. Cambridge: Policy Press.

- HEARN, J. (1992). *Men in the public eye: The construction and deconstruction of public men and public masculinities*. London: Routledge.
- ΗΑΙΟΥ, Μ. (1990). *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*. Αθήνα: Πορεία.
- ΗΑΙΟΥ, Μ. (1991). *Βήματα εμπρός, βήματα πίσω*. Αθήνα: Πορεία.
- ΗΑΙΟΥ, Μ. (1993). Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί: εξέλιξη της θέσης τους ή στασιμότητα; Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- HENSCHER, T. (1999). Young Germans as Europeans: Their attitudes towards Europe. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *Intercultural reconstruction*. Berlin: De Gruyter.
- ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ, Μ. & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Β. (2001). Αναπαραστάσεις εφήβων για τα δύο φύλα ως συντρόφους στο πλαίσιο των εφηβικών ετεροφυλοφιλικών σχέσεων. *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Τόμος 4ος*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 329-348
- JAMES, S. (1990). Is there a place for children in geography? *Area*, 22, 3, 278-283.
- KANATSOYAN, M. (1997). Τύποι γυναικών και γυναικείες «φωνές» στα βιβλία του δημοτικού Σχολείου. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- KANTARTZIS, E. (1991). *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- KANTARTZIS, E. (1996). Αγόρια και κορίτσια στο σχολείο: οι στάσεις και οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για το ρόλο των δύο φύλων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 88, 39-48.
- KARAMPATZAKI, A. & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ Β. (2004). Μεταβατικές διαδικασίες και ταυτότητες φύλου: έφηβοι μαθητές και μαθήτριες συζητούν το ρόλο του φύλου στο σχεδιασμό και την εξέλιξη της επαγγελματικής ζωής. Εισήγηση στο Συνέδριο *Συμβουλευτική Γυναικών*. Αθήνα.
- KENWAY, J. (1996). Reasserting masculinity in Australian schools". *Women's Studies International Forum*, 19 (4), 447-466.
- ΚΛΑΔΟΥΧΟΥ, Ε. (2005). Εκπαίδευση και φύλο στην Ελλάδα: Σχολιασμένη καταγραφή της βιβλιογραφίας. www.aegean.gr/gender-postgraduate/meletes.htm.
- ΚΟΓΚΙΔΟΥ, Δ. (1997). Φεμινιστική Παιδαγωγική: ένα πλαίσιο για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- KOHLBERG, L. (1981). *The philosophy of moral development (Essays on moral development, Vol. 1)*. Boston: HarperColinx.
- KOKLYAGINA, L. (1995). From school to work in a transitional society: Changing patterns in Russia. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- LAGREE, J.C. (1995). Young people and employment in the European Community:

- Convergence or divergence? In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H. H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Β. & ΓΕΩΡΓΟΥΛΕΑ Μ. (1989). Οι ρόλοι των φύλων μέσα από την εκπαίδευση. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 46, 58-69.
- LECCARDI, C. (1995). Growing up in Southern Italy: Between tradition and modernity. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- LEES, S. (1993). *Sugar and spice*. London: Penguin.
- ΛΟΠΠΑ-ΓΚΟΥΝΤΑΡΟΥΛΗ, Ε. (2000). Η γυναικεία παρουσία στα κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας του Λυκείου. Στο ΚΕΘΙ (Επιμ.), *Ισότητα των δύο φύλων. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών. Φάκελος παρεμβατικών μαθημάτων*, Φάκελος 3, 7-20.
- ΛΟΥΒΡΟΥ, Ε. (1994). Το σεξιστικό προφίλ των αναγνωστικών «Η Γλώσσα μου» του Δημοτικού σχολείου: γλωσσική ανάλυση. *Γλώσσα*, 32, 45-61.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Α. (1994). *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΜΠΟΥΡΝΟΥΔΗ, Ε. & ΨΑΛΤΗ, Α. (1997). Εκπαιδευτικές επιλογές και προσδοκίες των νέων και της οικογένειάς τους. Η επίδραση του φύλου. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- MACHACEK, L. (1995). Young people and social transformation: Associative life in post communist and independent Slovakia. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H. H. KRUEGER & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- MAC EN GHAIL, M. (1996). *Understanding masculinities*. Buckingham: Open University Press.
- MAHONY, K. & VAN TOEN, B. (1990). Mathematical formalism a means of occupational closure in computing – why ‘hard’ computing tends to exclude women. *Gender & Education*, 2 (3), 319.
- ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Ε. (1993). Τα στερεότυπα για τα φύλα σε παιδικά βιβλία προσχολικής ηλικίας. Στο Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών. Πρακτικά Συνεδρίου*. Αθήνα: Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Γενική Γραμματεία Ισότητας.
- ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Ε. (1997). Οι γυναίκες διδάσκουν και οι άνδρες διοικούν. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Ε. (2003). Ο παράγοντας φύλο στη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: όψεις συνέχειας και μεταβολής. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ & Λ. ΦΡΟΣΗ (Επιμ.), *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*. Αθήνα: Κέντρο

- Ερευνών για Θέματα Ισότητας (www.kethi.gr/greak/programmata/index/htm).
- MATHEWS, N.H. (1992). *Making sense of place: Children's understanding of large scale environments*. New York: Harvester Wheatsheaf/Barnes & Noble Books.
- MCDONALD, M. (1980). Schooling and the reproduction of class and gender relation. In L. BARTON, R. MEIGHAN & S. WALKER (Eds.), *Schooling, ideology and the curriculum*. Lewes: Falmer.
- MCDONALD, M. (1981). *Class, gender and education, Block 4, Units 10-11*. Milton Keynes: Open University Press.
- MCCORMIC, M.T. (1994). *Creating the non-sexist classroom: A multicultural approach*. N. York: Teachers' College, Columbia University
- MCRROBBIE, A. (1978). Working class girls and the culture of femininity. In WOMEN'S STUDIES GROUP CENTRE FOR CONTEMPORARY CULTURAL STUDIES, UNIVERSITY OF BIRMINGHAM (Eds.), *Women take issue: Aspects of women's subordination*. London: Hutchinson.
- MIDDLETON, S. (1995). Doing feminist educational theory: A post-modern perspective. *Gender in Education*, 7 (1), 87-100.
- MINULESCU, M. (1995). Rumanian childhood and youth research policy transition. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- NAESMAN, E. (1995). Childhood, family and new ways of life: The case of Sweeden. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- ΝΑΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ, Τ. & ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ, Σ. (1996). Διερεύνηση στερεοτύπων σχετικά με το φύλο. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 89, 67-72.
- PAIS, J.M. (1995). Growing up on the EU-Periphery: Portugal. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- PAECHTER, C. (2001). Using poststructuralist ideas in gender theory and research. In B. FRANCIS, & C. SKELTON (Eds.), *Investigating gender. Contemporary perspectives in education*. Buckingham: Open University Press.
- PAECHTER, C. & WEINER, G. (1996). Editorial of special issue: Post-modernism and post-structuralism in educational research. *British Educational Research Journal*, 22 (3), 267-272.
- ΠΑΝΤΙΣΚΑ, Π., ΠΑΠΑΠΑΝΟΥ, Φ., ΡΑΒΑΝΗΣ, Κ. (1997). Η διάκριση των δύο φύλων στα σχολικά εγχειρίδια των φυσικών επιστημών: παραδοσιακές και εναλλακτικές προσεγγίσεις. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΠΑΠΑΤΑΣΙΑΡΧΗΣ, Ε. & ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ, Θ. (1992). *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- PHOENIX, A. (1995). Difference and differentiation: Young Londoners' accounts of

- 'race' and nation. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- PLASSER, F. & ULRAM, P. (1999). Voting behaviour of Austrian youth as newcomers to the European Union. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *Intercultural reconstruction*. Berlin: De Gruyter.
- QVORTRUP, J. (1995). Childhood in Europe: A new field of social research. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- RAMAZANOGLU, C. (1992). What can you do with a man? Feminism and critical appraisal of masculinity. *Women's Studies International Forum*, 15 (3), 339-350.
- RIDDELL, S. (1989). Pupils, resistance and gender codes. *Gender and Education*, 1 (2), 183-196.
- REAY, D. (2001). 'Spice girls', 'nice girls', 'girlies' and tomboys: Gender discourses, girls' cultures and femininities in the primary classroom. *Gender and Education*, 13 (2), 153-166.
- ROBINSON, K.H. (1992). Class-room discipline: Power, resistance and gender. A look at teacher perspectives. *Gender & Education*, 4 (3), 273.
- ΣΑΒΒΙΔΟΥ, Τ. (1996). Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη διαφοροποίηση των δύο φύλων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 86, 35-46.
- SAKKA, D. & DELIYANNI-KOUMITZIS, K. (2006). Adolescents boys' and girls' views of fatherhood in the context of the changing women's position. *Gender and Education*, 18 (1), 51-74.
- ΣΙΑΝΟΥ, Ε. (1997α). Συνδικαλισμός και γυναίκες εκπαιδευτικοί: η αποκλεισμένη πλειοψηφία. *Υλικό για σεμινάριο επιμόρφωσης για ευαισθητοποίηση εκπαιδευτικών σε θέματα των φύλων στην εκπαίδευση*. Ιωάννινα: ΚΕΘΙ.
- ΣΙΑΝΟΥ, Ε. (1997β). Επαγγελματισμός και φύλο: το παράδειγμα των εκπαιδευτικών. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΗΜΑΚΑΚΟΥ, Δ. (1997). Εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των φύλων: ο ρόλος του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- SKELTON, C. (1996). Learning to be 'tough': The fostering of maleness in one primary school. *Gender and Education*, 8 (2), 185-197
- SPENDER, D. & SARAH, E. (Eds.) (1980). *Learning to lose: Sexism and education*. London: The Women's Press.
- STANWORTH, M. (1981). *Gender and schooling: A study of sexual divisions in the classroom*. London: Women's Research and Resources Centre Publications Collective.

- STEINER, I. (1995). Growing up in twelve cities: The families in which pupils live. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- THOMSON, R., HOLLAND, J., MCGRELLIS, S., BELL, R., HENDERSON, S., & SHARPE, S. (2004). Inventing adulthoods: A biographical approach to understanding youth citizenship. *The Sociological Review*, 52 (2), 19.
- TOTH, O. (1995). Political-moral attitudes amongst young people in post communist Germany. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H. H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- ΤΡΕΣΣΟΥ-ΜΥΛΩΝΑ, Ε. (1997). Φύλο και Μαθηματικά: εκπαιδευτικές ανισότητες και Παιδαγωγική της ισότητας συμμετοχής. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- TUTCHELL, E. (Ed.) (1990). *Dolls and dungarees. Gender issues in the Primary School Curriculum*. Milton Keynes: Open University Press.
- ULE, M. (1995). Growing up and social change in Slovenia. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- VON BORRIES, B. (1999). A cross-cultural comparison of students' concept of Europe. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *Intercultural reconstruction*. Berlin: De Gruyter.
- VOORMANN, R. (1995). Gender segregation in the Estonian labour market: Stability, no change. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- WALBY, S. (1986). Gender, class and stratification: Towards a new approach. In R. CROMPTON & R. MANN (Eds.), *Gender and stratification*. Cambridge: Harvard University Press.
- WALKERDINE, V. & LUCEY, H. (1989). *Democracy in the kitchen: Regulating mothers and socialising daughters*. London: Virago.
- WALTHER, A., STAUBER, B., BOLAY, E., DU BOIS-RAYMOND, M., MORCH, S., PAIS, J.M., SCROER, A. (1999). New trajectories of young adults in Europe. A research outline. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *Intercultural reconstruction*. Berlin: De Gruyter.
- WATTS, M. (1999). Xenophobia among young Germans in the nineties. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *Intercultural Reconstruction*. Berlin: De Gruyter.
- WEINER, G. & ARNOT, M. (Eds.) (1987). *Gender under scrutiny*. London: Falmer.
- WEINER, G. (Ed.) (1990). *The Primary School and equal opportunities. International perspectives on gender issues*. Brussels: Council of Europe and Cassell.
- WHYLD, J. (Ed.) (1983). *Sexism in the secondary school*. London: Harper and Row Publishers Ltd.

- WEISS, H. (1999). Youth in four post-communist countries: Political values and national traditions. In CIRCLE FOR YOUTH RESEARCH COOPERATION IN EUROPE (Eds.), *Intercultural reconstruction*. Berlin: De Gruyter.
- WOLPE, A.M. (1988). *Within school walls: The role of discipline, sexuality and the curriculum*. London: Routledge.
- ΧΙΟΝΙΔΟΥ-ΜΟΣΚΟΦΟΓΛΟΥ, Μ. (1996). Συναισθήματα, στάσεις και προσδοκίες των εκπαιδευτικών για τα αγόρια και τα κορίτσια στο μάθημα των Μαθηματικών. Στο Ι. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Η. ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Ν. ΓΙΑΝΝΙΤΣΑΣ & Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ (Επιμ.), *Διαφυλικές σχέσεις. Τόμ. Β'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- YOUNGER, M., WARRINGTON, M. & WILLIAMS, J. (1999). The gender gap and classroom interactions: Reality and rhetoric? *British Journal of Sociology of Education*, 20 (3), 352-342.
- ZINNECHER, J. (1995). The cultural modernisation of childhood. In L. CHISHOLM, P. BUECHNER, H.H. KRUEGER, & M. DU BOIS-RAYMOND (Eds.), *Growing up in Europe*. Berlin: De Gruyter.
- ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Σ. & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1981). Τα στερεότυπα για τους ρόλους των δύο φύλων στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου. *Φιλολόγος*, 23, 283-295.

